

TURKCHA - O'ZBEKCHA PARALLEL KORPUSI UCHUN IBORALARNING SEMANTIK TAHLILI

Fattaxova Diloram Abduraxmanovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, p.f.n.

E-mail: fattaxovadilorom@gmail.com

Turayeva Umida Toxirjon qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti magistranti.

E-mail: umidasng@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada iboralar va parallel korpusi uchun iboralarning semantik tahlili haqida fikr yuritiladi. Turkcha iboralarning qator ekvivalent tarjimalari quyida berilgan bo'lib, unda o'zbek tilidagi tarjimasini ko'rish mumkin. Frazeologik iboralar o'z ma'nodoshlari bo'lmish so'zlarga nisbatan, ma'noni kuchli darajada ifodalaydi hamda ularda obrazlilikni yorqin aks ettiradi. Frazeologik iboralar turmushdagi turli voqea-hodisalarga guvoh bo'lish, kishilarning xilma-xil harakat-holatlariga baho berish, tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq-tiniq xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Maqolada frazeologizmlar borasida ilmiy tadqiqot olib borgan tadqiqotchilar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, parallel korpus, ekvivalent tarjima, semantik ma'no.

Abstract: This article discusses the semantic analysis of phrases and phrases for a parallel corpus. A number of equivalent translations of Turkish expressions are given below, where you can see the Uzbek translation. Phraseological expressions strongly express the meaning and vividly reflect imagery in comparison to the words that have their meaning. Phraseological expressions are unique figurative expressions of clear conclusions drawn by people based on witnessing various events in life, evaluating various actions of people, summarizing their experiences. During the article, the scientific researchers who conducted scientific research on phraseologisms were also discussed.

Keywords: phraseological unit, parallel corpus, equivalent translation, semantic meaning.

Аннотация: В данной статье рассматривается семантический анализ фраз для параллельного корпуса. Ниже приведен ряд эквивалентных переводов турецких выражений, а также дан перевод на узбекский язык. Фразеологические выражения ярко выражают смысл и ярко отражают образность по сравнению со словосочетаниями, имеющими прямое значение. Фразеологические выражения – это своеобразные образные выражения и выводы, сделанные людьми на основе наблюдения за различными событиями в жизни, оценки различных действий людей, обобщения их опыта. В статье также говорится об ученых-исследователях, проводившие научные исследования о фразеологизмах.

Ключевые слова: фразеологизм, параллельный корпус, эквивалентный перевод, смысловое значение.

Kirish

Hozirda o'zbek va turk tillaridagi so'zlarni, ayniqsa, iboralarni har turli jihatdan o'rganishga e'tibor kuchayib bormoqda. Aslida, iboralar biror bir tushuncha yoki gapning bir so'z bilan ifodalanishini hamda og'zaki va yozma nutqda tilning bor go'zalligini namoyon qiluvchi omil hisoblanib, ma'noni aniq tarzda yetkazib berishda katta ahamiyatga egadir. Bundan kelib chiqqan holda, ikki tilda ham o'ziga xos ajoyib iboralar mavjud, ikki tilning ham ildizi uzviy bog'liq bo'lib, ba'zi so'zlar va iboralar ham shakliy, ham ma'no jihatidan juda o'xshashdir. Ushbu maqolamizda iboralarning ayni shu jihatiga, ya'ni ikki tildagi bir-biriga o'xshash bo'lgan iboralarga ba'zi misollarni keltirib, ularning semantik tahliliga e'tibor qaratmoqchimiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Ibora – ikki va undan ortiq so'zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma'nosi, odatda, bir so'zga, ba'zan so'z birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko'chma ma'noli barqaror (turg'un) birikma. Iboralar adabiy tilning badiiy va so'zlashuv uslubida keng va ko'proq qo'llanadi, nutqni ta'sirchan, obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Iboralar tilshunoslikda frazema, frazeologizm, frazeologik birikma deb ham yuritiladi. Iboralarni o'rganuvchi bo'lim esa frazeologiya deb ataladi. Turkcha va o'zbekcha parallel korpusining semantik tahlili uchun kompyuterli tillar olami (NLP) foydalaniladi. Ushbu tillar matnlarni avtomatik ravishda tahlil qilish va ularning ma'nosini aniqlash imkonini beradi. Semantik tahlil, so'zlarning ma'nosini, ma'nosi o'rtasidagi bog'lanishlarni tushuntirib beradi. Bu tahlil asosida, tarjimaviy dasturlar, so'zlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlash, so'z ma'nolari va matnlar bilan ishlash osonlashadi. Semantik tahlil asosan matnlarni, so'zlarni va ularning ma'nolarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu tahlil jarayoni quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Tavsif: Bu usulda iboralar ma'noga oid tavsiflar yordamida tahlil qilinadi. Odatda, iboralar haqida xususiyatlar, vazifalar, obyektlar va turli xil ma'nolarni ko'rsatuvchi ma'lumotlar tushuniladi.

2. Taqsimlash: Bu usulda iboralar cheklanib, ularning o'xshash yoki o'xshash bo'lmagan ma'no turiga qanchalik mos kelishadi, shuningdek, ularning boshqa o'zbekcha iboralar bilan bog'liq bo'lishi aniqlanadi.

3. Sinonimlar va antonimlar: Bu usulda iboralar o'zbek tilidagi sinonim va antonimlari bilan taqqoslanadi. Bunday tahlil orqali, bir ibora bo'lgan ma'no boshqa iboralar orqali ifodalangan bo'lishi, yoki ibora bilan o'xshash ma'no yoki uning antonimi bo'lishi aniqlanadi.

4. So'zlararo munosabatlar: Bu usulda iboralar o'zbek tilidagi boshqa so'zlar bilan munosabati o'rganiladi. Mazkur so'zlar iboradagi ma'noni to'liq aniqlashda yordam beradi.

5. Kontekstual tahlil: Bu usulda iboralar o'zbek tilidagi iboralarni muvofiqligi bo'yicha o'rganiladi. Bunday tahlil jarayoni orqali iboralar o'z ma'nolarini ham o'rganishga imkon yaratiladi.

Bu tahlil usullari tufayli turkcha-o'zbekcha parallel korpusi uchun iboralar semantik tahlili aniqroq amalga oshirilishi mumkin va tarjima texnologiyasining rivojlanishiga yordam beradi.

Frazeologizmlarni semantik xarakteriga ko'ra quyidagicha ajratish mumkin:

- Fe'lli iboralar
- Predlogli iboralar
- Gastronomik iboralar

- "Non" soʻziga oid iboralar
- "Suv" soʻziga oid iboralar
- Son komponentli iboralar
- Tana aʼzolariga oid iboralar
- Hayvon nomlariga oid iboralar
- Rang - tus nomlariga oid iboralar
- Vaqt soʻziga oid iboralar
- Oila mavzusiga oid iboralar
- Yer soʻziga oid iboralar
- Oy soʻziga oid iboralar
- Soʻz va soʻzlashga oid iboralar
- Tinchlik soʻziga oid iboralar kabi [B. Xudoyqulov. 2022].

Ogʻzaki nutqda turkcha iboralardan foydalanish, ayniqsa, turk filologiyasi boʻlimlarida tahsil olayotgan chet ellik talabalar uchun til taʼlimining eng qiyin bosqichini tashkil etadi. Buni osonlashtirish uchun, doimgidek, iboralarni shakli va maʼnosiga koʻra tasniflashdan tashqari, ularni mavzulariga koʻra ham tasniflash zarur. Masalan:

1. Odam tanasiga oid iboralar (qoʻl, miya, bosh, koʻz, yurak kabi soʻzlardan tuzilgan iboralar);

2. insoniy munosabatlarga oid iboralar (sevgi, hurmat, nafrat, doʻstlik, adovat, or-nomus, gʻazab va boshqalar haqidagi iboralar);

3. hayvonot olamiga oid iboralar (hayvonlarning nomlarini, vujudini va harakatlarini ifodalovchi soʻzlar bilan tuzilgan iboralar);

4. Feʼlli iboralar (ish-harakat va jarayonni ifodalovchi soʻzlardan tuzilgan iboralar) va hokazo.

Maʼlumki, turkiy iboralarining koʻpchiligi nutqqa oid iboralardan iboratdir. Bu iboralar, odatda, ogʻiz, til, soʻz kabi asosiy soʻzlar ishtirokida hosil boʻlib, soʻzlash, aytmoq, gapirish maʼnolarida qoʻllanadi; Ogʻiz juftlamok, ogʻiz ochtirmaslik (turk. “Ağız açmak”, “ağız açtırmamak”), tilga kelmoq (turk. “dile gelmek”), tili kalimaga kelmaslik (turk. "dili tutulmak".), gapga aralashmoq (turk. “söze karışmak”) va hokazo [H. Hamidov.2006:40]. Quyida ikki tildagi ogʻiz, til, bosh, soʻz va feʼlli iboralarga oid muqobil maʼnodagilariga misollar keltiramiz:

Turkcha iboralar	Oʻzbekcha iboralar
Ağzından dökülmek, ağzından laf kaçırmaq	Ogʻzidan chiqib ketmoq
Ağzı açık dinlemek, ağzı bir karış açık kalmak	Ogʻzi lang ochilmoq
Ağzı gevşek	Ogʻzi boʻsh
Ağzından düşürmemek	Tilidan tushirmaslik
Ağza almamak	Ogʻizga olmaslik
Ağzından (laf) kaçırmaq	Ogʻzidan gullash
Açtı ağzını, yumdu gözünü	Ogʻziga kelganini gapirdi
Dilini tutmak	Tilini tiymoq
Dili dönmemek	Tili aylanmaslik, tili kalimaga kelmaslik
Dili uzun, dilin kemiği yok	Tili uzun, tilning suyagi yoʻq
Sözünü kısa kesmek	Ovozini oʻchirmoq
Gönlünü açmak gibi	Koʻnglini ochmoq
Açık gönüllü,	Ochiq koʻngil

Ağzından chikanı kulağı duymamak	Og'zidan chiqqanini qulog'i eshitmaslik
Baş kaldırmak	Bosh ko'tarmoq
Gözü Kôr Olmak	Ko'zi ko'r, qulog'i kar bo'lmoq
Kulak Asmak	Quloq osmoq, quloq tashlab qo'ymoq
El ele vermek:	Qo'lni qo'lga bermoq
Kulağını dikmek	Qulog'ini ding qilmoq
Başı derde girmek	Boshi baloga kirmoq
Bir yastığa baş koymak	Bir yostiqaqa bosh qo'ymoq

Bunga o'xshash misollar talaygina bo'lib, bular orqali ikki tilning ma'naviy xazinasining naqadar boyligi, o'xshashligi va uzviy bog'liqligini namoyon qilishga harakat qilindi.

Iboralar taraqqiyoti va uning tarixiga nazar solsak. Tilshunoslikda frazeologiyaning tadqiqot obyektlarini turlicha tushunish va tavsiflash kuzatiladi. N.N.Amosova, A.M.Babkin, V.P.Jukov va boshqalar so'z bilan o'zaro bog'lanishli munosabatda bo'lgan so'z birikmalarining semantik o'zgarishini; A.V.Kunin, I.I. Chernisheva, A.D.Rayxshteyn va boshqalar ham so'z ham gap bilan o'zaro bog'lanishli munosabatda bo'lgan so'z birikmalarining semantik o'zgarishini; V.L.Arangel'skiy, N.M.Shanskiy va boshqalar yaxlit nominatsiyaga ega bo'lgan semantik o'zgarishga uchragan yoki uchramagan har qanday struktur-sintaktik tipli so'z birikmalarini; M.M. Kopilenko, Z.D. Popova leksemalar birikuvini; V.N.Teliya o'zgarish leksik tarkibli har qanday barqaror so'z birikmalarini frazeologiyaning obyekti sifatida hisoblashadi. Turkiy frazeologiyaning boshlovchilari turkiyshunos olimlar S.K.Kenesboyev va Sh.U.Rahmatullayevlar hisoblanishadi. Ularning o'tgan asrning 40-yillarining ikkinchi yarmi va 50-yillarda yuzaga kelgan tadqiqotlari turkiy tillar frazeologiyasining shakllanishi va taraqqiyotida katta rol o'ynaydi. Akademik S.K.Kenesboyevning fikricha, frazeologiya doirasiga keng ma'noda barcha turg'un birikmalar (maqollar, matallar, iboraviy birikmalar, turg'un ideomatik guruhlar) kiradi. Ularni birlashtiruvchi umumiy xususiyat - turg'unlik va tilda tayyor holda mavjudlikdir. Shundan keyingi 30-40 yil mobaynida turkiy tillardagi frazemalarni intensiv o'rganish bo'yicha muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu davrda S.N.Muratovning "Turkiy tillarda turg'un so'z birikmalari", Sh.U.Rahmatullayevning "O'zbek frazeologiyasining ayrim masalalari" (1966) kabi ishlari yaratildi Ozarbayjon tilshunoslari B.Cho'ponzoda va F.Og'azoda "Turk tili grammatikasi" asarida til bo'limlari haqida fikr yuritib, "Semasiologiya", "Stilistika" atamalarini bilan birga o'sha davrda tilshunoslikda keng qo'llanilishda bo'lgan "Idiomatizm" atamasini qo'llashgan. Mualliflar mazkur asarda turk tilidagi iboralarga boshga solmoq, boshga tushmoq, ko'z ko'rmoq kabi birliklarni misol sifatida keltiradilar. Umuman, frazeologiya turkiyshunoslikda nisbatan keyin paydo bo'lgan. Uni tizimli ravishda o'rganish faqat o'tgan asrning 40-50-yillariga kelib boshlandi [Y. Nurmuhammedov.2022].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, har bir til o'z doirasidagi so'zlarni o'rnida qo'llash, ma'no kengayish usullarini o'rganish, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini dunyoning tildagi ko'rinishi orqali aks ettirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bugungi kunda o'zbek tilida qo'llanilayotgan frazeologik birlik atamasi bilan turk tilida qo'llanilayotgan frazeologik birlik atamasi ham umumiylikni namoyon qilmoqda. Bunga ko'ra ham, turk lahjalaridagi frazeologik taraqqiyot parallellik va turdosh lahjalarning aynan bir xil atamalar ishlatilmasa ham, bir doira ichida rivojlanayotgan uyg'unligini ko'rsatayotganini ko'rish mumkin. Turk tilining bu ikki

lahjasidagi ibora va frazeologiyaga oid masalalar yuzasidan turli tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ma'lumki, hali o'rganilishi kerak bo'lgan masalalar mavjud. Masalan, barcha turkiy shevalardan frazeologlar bir joyga to'planib, turkiy iboralarni morfologiya va semantika nuqtai nazaridan tekshirib, ta'rif ma'nosida aniq chegaralar bilan umumiy tavsif yaratishlari mumkin [B. Yilmaz.2021].

Adabiyotlar ro'yxati:

1. N. Abduraxmonova. O'zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. (Monografiya). GlobeEdit, 2021.
2. B. Xudoyqulov. Frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari. Uchinchi renessans: ilm-fan va ta'lim taraqqiyoti istiqbollari konferensiya materiallari, 2021. 312 b.
3. B. Xudoyqulov. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11): 2021. 948 b.
4. G'. Salomov. Tarjima nazariyasiga kirish. - T.: O'qituvchi, - 1978. - 291b
5. H. Hamidov. Türkçede İnsan Vücutuyla İlgili Deyimler, Türkçemin Sesi, Dergi, Bahar, 2003, s.4-6
6. H. Hamidov. Türkçede İnsan İlişkileriyle İlgili Deyimler. Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı:610, Ekim 2002, s. 831-835.
7. B. Xudoyqulov, M. Jumayeva. Frazeologik iboralarning tematik va semantik tahlili. Academic research in Educational Sciences: Volume 3. 2/2022.
8. H. Hamidov. Türkçe deyimlerin anlam özellikleri: Konuşma ile ilgili deyimler. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 22. Sayı. s. 40-42.
9. Kanmaz, Aslıhan. Fransızcanın Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Red Sözedimi ve Kültürlerarası Nezaket", Turkish Studies – International Periodikal for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/10 Fall 2013, p. 343-353, Ankara-Turkey.
10. Türkçe deyimler yoki Turk tilidagi iboralar
<https://forum.ziyouz.com/index.php?topic=4657.0>
11. <https://tdk.gov.tr>
12. https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/ozbekce_bildiri.pdf